



**transformant la formació de persones adultes,
canviant la societat, mudant nosaltres**



Quaderns d'Educació Contínua

**transformant la formació de persones adultes,
canviant la societat, mudant nosaltres**

Editor

pep aparicio guadas

**Consell de direcció
i coordinació**

Tere Vila, Encarna Such Cardona,
Juanma Sanchis Marqués, M. Nieves
Roselló, María José Picher, Carlos
Pallarés, Rosa Navarro, Pascual Múrcia
Ortiz, Dolors Monferrer Ferrando,
Rosa M. González Conca, Goio Fidel
Sarmiento, Iolanda Corella Llopis,
Francisca Borox López, Isabel Aparicio
Guadas

Coordinació i gestió OJS

Iolanda Corella Llopis

**Consell de redacció
i assessorament**

Antonia de Vita (UNIVR), Dolors Vinyoles
(Escola de la Dona-Diputació de Barcelona),
Inma Vilatersana, Jordi Vallespir (UIB),
Antoni Tort (UVIC), Joan M. Senent
(UV), Francesca Salvà (UIB), Manuel
Rodríguez (UV), José Ignacio Rivas (UMA),
Piergiorgio Reggio (UNICATT), Cruz Prado
(ULASALLE), Anna Maria Piussi (UNIVR),

Agustí Pascual (UV), Isabel Redaño
Francés (IPF), Sebas Parra (UdG), Josep
M^a Navarro i Cantero (LFCOOP), Peter
Mayo (UM), Vicent Mas (UA), Àngel Marzo
(UB), Manel Martí Puig (UJI), Fernando
Marhuenda (UV), Fernando López Palma
(UB), Licinio C. Lima (UMINHO), Colin
Lankhshear (JCU), Michele Knobel (MSU),
Francesc Hernández Dobon (UV), Francisco
Gutiérrez † (ULASALLE), Anna Gómez
(UVIC), Paula Guimarães (UL), Rosa M.
Falgás (ACEFIR), Pep Lluís Grau, Gloria
Díaz (UB), Joan Colomer (UdG), José Clovis
Azevedo (Centro Universitário Metodista
IPA), Rafa Castelló (UV), Isabel Carrillo
(UVIC), Marián Aleson Carbonell (UA),
Xavier Besalú (UdG), Antonio Benedito
(UV), José Beltrán Llavador (UV), Clara
Arbiol González (UV), Vicent Aparicio (UV),
Marina Aparicio Barberán (IPF), Consol
Aguilar (UJI), David Abril (UIB), Loris
Viviani (IPF), Mercè Morey (UIB), Diego
Morollón (IPF), José R. Belda Medina (UA).

Correcció i traducció

Joaquín Martínez Ortiz

Disseny i maquetació

gap

Quaderns d'Educació Contínua. Nova etapa

Redacció, secretaria i administració:

C/. Sant Agustí, 7 • 46800 Xàtiva
tarefa.pv@gmail.com

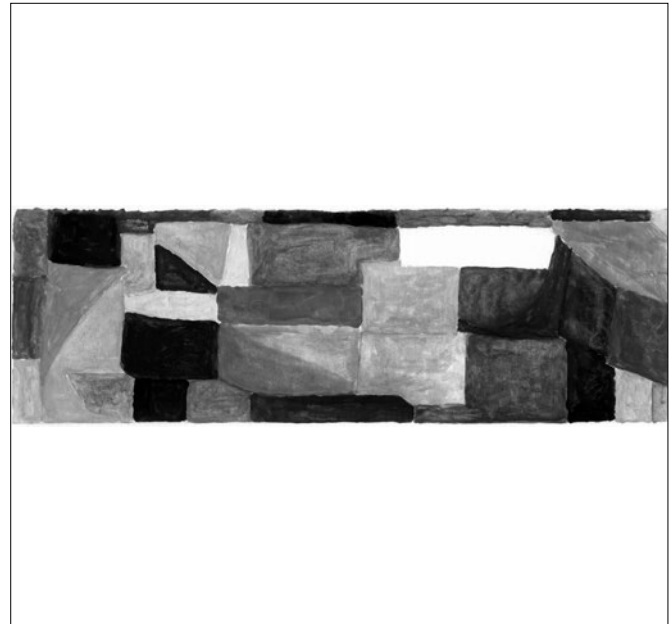
ISSN: 1575-9016

ISSN: 2605-1796 (digital)

Dipòsit legal: V-5125-2000

Revista indexada en GeoDatos: Indexador de Geografia e Ciências Sociais
<http://www.dge.uem.br>

(Quaderns d'Educació Contínua
no es fa responsable de les opinions
dels col·laboradors de la revista.)



Títol: Mural

Autora: Vicent Penalba

Tècnica: aquarel·les

Dimensions: 27,5cm x 9cm

Any: 2018

IPF: Institut Paulo Freire • UV: Universitat de València • UdG: Universitat de Girona • UVIC: Universitat de Vic • UJI: Universitat Jaume I de Castelló • UA: Universitat d'Alacant • ACEFIR: Associació Catalana per l'Educació, la Formació i la Recerca/Associació Europea d'Educació d'Adults • UB: Universitat de Barcelona • FDC: Desenvolupament Comunitari • UIB: Universitat de les Illes Balears • UM: Universitat de Malta • UMINHO: Universitat del Minyo • UNIVR: Universitat de Verona • ULASALLE: Universidad de La Salle • UNICATT: Universitat Catòlica de Milà • UMA: Universitat de Màlaga • UL: Universitat de Lisboa • JCU: James Cook University • MSU: Montclair State University • LFCOOP: La Fàbrica Cooperativa

carpeta

La vida en el centre: escriure en temps d'estranyesa

Clara Arbiol • 5

L'aprenentatge al llarg de la vida

Paula Guimarães • 14

Educació, comunitat i territori: escola popular d'educació contínua

Isa Redaño i Alba Marzo • 27

La relació pedagògica entesa com una relació social: bases per un programa didàctic

Almudena A. Navas • 37

contínua

De l'educació popular a les democràcies participatives

Tomás R. Villasante • 49

persones, territoris i experiències

L'Aula de Ciutadania de l'Escola d'Adults de Lliria, un exemple de tot açò...

Nicolás A. Marco Pérez • 69

Escola popular d'educació contínua al Barri Besòs-Maresme, Barcelona

Martinet Solidari • 75

Projecte singular "Aula rural oberta"

Leonor Marco • 82

Repartir i compartir. Aprenentatge col·laboratiu en un cercle d'alfabetització

Alicia Àvila • 85

La transformació educativa serà feminista, o no serà. Per un programa d'educació pública radicalment feminista

Intervenció de l'Assemblea Grogà de Gràcia a la III Jornada per l'Educació Pública a Gràcia • 93

Educació popular, ciutadania i emancipació: un moviment perenne

Anna Gómez i Mundó • 104

investigació

Elements epistemològics per a una formació humana alliberadora

Jose Clovis de Azevedo • 111

arxiu dialògica

Dona i formació: la difícil consolidació de les escoles d'adultes a Espanya (1906-1915)

Pere Fullana Puigserver • 119

llibres

Biograficitat. Aspectes d'una nova teoria de l'aprenentatge social.

Peter Alheit. Biblioteca Paulo Freire 36

Dolors Monferrer Ferrando • 131

fotografia

«Aprenent amb persones adultes...» • 133

Com participar

Quaderns d'Educació Contínua?

Les pàgines de la nostra revista estan obertes a tot tipus de col·laboracions relacionades amb l'Educació i la Formació de les Persones Adultes. El nostre interès és oferir la publicació a tots aquells que desitgen col·laborar en ella exposant els seus coneixements, les seues reflexions i experiències analitzades. Així com també a les persones i institucions que desitgen difondre a través dels Quaderns d'Educació Contínua les seues iniciatives i activitats dins d'aquest àmbit.

Les col·laboracions han de requerir les següents condicions bàsiques:

- L'extensió dels treballs serà de 10 pàgines en format DIN A-4, a doble espai, amb un títol que sintetitze el seu contingut. És convenient d'intercalar apartats que divideixquen i ordenen les diferents parts de l'exposició.
- S'enviarà dues còpies del treball acompanyades d'una versió d'aquest en suport informàtic, preferentment en Winword. S'aconsella, si el tema ho permet, incloure gràfics, quadres sinòptics, etc., que il·lustren i completen el contingut del text.
- Com és natural la revista podrà realitzar una «correcció d'estil» sobre el text original, que en cap dels casos alterarà els conceptes ni l'enfocament adoptats per l'autor.
- Notícies i dades per a ser incloses en les pàgines informatives de la revista, sobre congressos, jornades, convenis, acords, programes, plans, iniciatives, projectes; cursos, conferències, debats, premis i concursos; publicacions de llibres, revistes, manuals, etc.
- Ha d'incloure sempre la font responsable i les notes de referència on el lector pugui requerir major informació.



dialògica

Dona i formació: la difícil consolidació de les escoles d'adultes a Espanya (1906-1915)

Pere Fullana Puigserver¹, Universitat de les Illes Balears / GEDHE-IRIE



Introducció

La promulgació de diversos reials decrets i disposicions de la Direcció General d'Instrucció Pública sobre les Escoles d'Adultes entre 1906 i 1913 i la posada en pràctica de dits projectes potser van passar desapercebuts enmig de molts altres qüestions relacionades amb la modernització del sistema educatiu a l'Estat espanyol. El relat sobre la confrontació entre els dos grans models educatius hegemònics, el catòlic i el públic, ha dominat bona part de la historiografia més recent. Però aquesta confrontació no ho explica tot, ni molt menys. La modernitat exigeix propostes educatives que acompanyin el procés de modernització de la societat en el seu conjunt. I és precisament en aquests nous escenaris on la dona hi va apareixent cada cop amb més força o, com a mínim, amb una major visibilitat.

Des d'aquesta òptica hi ha tres referències que ens han conduït a investigar aquesta temàtica. Per una banda, l'atenció creixent pel compromís educatiu de la dona, especialment el procés de canvi a mesura que l'escolarització femenina

¹ Proyecto: *Cultura y prácticas escolares en el siglo XX*. EDU2017-82485-P. Programa estatal de Fomento de la Investigación Científica y Técnica de Excelencia, Subprograma estatal de Generación de Conocimiento, en el marco del Plan Estatal de Investigación Científica y Técnica y de Innovación 2013-2016 del Ministerio de Economía, Industria y Competitividad (AEI/FEDER, UE)

- ² Turin, Y., 1967, *La educación y la escuela en España de 1874 a 1902: liberalismo y tradición*. Madrid: Aguilar. 1974. Scanlon, Geraldine M., 1987, "La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República", *Historia de la Educación* 6, pp. 193-207.
- ³ Scanlon, Geraldine M., 1987, "La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República", *Historia de la Educación* 6, p. 194.
- ⁴ Scanlon, Geraldine M., 1987, "La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República", *Historia de la Educación* 6, p.195.
- ⁵ Guereña, J. L., 1990, "Las escuelas de adultas en España (1860-1885)", *Mujer y educación en España 1868-1975: VI Coloquio de Historia de la Educación*. Santiago, pp. 454-466.
- ⁶ Bosch, Matias, "Las escuelas de adultas", *El Magisterio Balear* 17 febrer 1894, pp. 2-3.
- ⁷ García Regidor, Teóduo, 1985, *La polémica sobre la secularización de la enseñanza en España (1902-1914)*. Madrid: Fundación Santa Maria.
- ⁸ Scanlon, Geraldine M., 1987, "La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República", *Historia de la Educación* 6, p. 196.
- ⁹ García Regidor, Teóduo, 1985, *La polémica sobre la secularización de la enseñanza en España (1902-1914)*. Madrid: Fundación Santa Maria, p. 346.

es va fent un lloc en el sistema educatiu. Aquest interès no es nou², s'ha anat intensificant i potser caldria insistir-hi per la seva rellevància. Des de la perspectiva històrica de l'educació es pot observar com el feminisme tingué un protagonisme que sovint es perdia en el caos de la política. Els sectors tradicionalistes, conservadors i liberals es mantenien en la tradició i fonamentaven el relat en la llibertat educativa, l'exemple més paradigmàtic del qual acaba essent el model d'educació religiosa tradicional. Els sectors liberals reformistes, republicans i els intel·lectuals socialistes o anarquistes sospiraven per un model de feminisme més professionalitzat i més modern i obert. En realitat, ambdós models havien de respondre a les exigències d'un nou temps que no entenia d'ideologies, perquè els mercats anticipaven el lloc que ocuparia el capitalisme en la societat del futur.

Per altra, des de la instrucció pública es reforça el pas de la dona treballadora, professionalitzada, formada per accedir a tasques qualificades i útils. Durant el XIX s'havia mantingut una tradicional divisió del treball entre els dos sexes³. El sistema educatiu espanyol és ric en iniciatives, per bé que l'escola semblava estancada, sense possibilitats de créixer ni guanyar terreny, per manca de recursos, d'espais i de capacitat de les administracions locals, en mans del caciquisme com denunciava Joaquim Costa. La debilitat del sistema liberal espanyol no afavorí un sistema educatiu sòlid i amb garanties. De fet, el sistema no preparava la dona per a la instrucció professional⁴, tot i l'obligatorietat de l'escolarització des de 1857⁵. La reivindicació d'escoles per a dones adultes havia estat permanent, des del 1868, sobretot, i havia persistit durant bona part de la Restauració borbònica, però en molts casos es tractava de mestres que treballaven dues hores extraordinàries amb al·lotes que no havien tingut accés a l'escolarització⁶. La creació del Ministeri d'Instrucció Pública, el 1900, suposà un pas substancial perquè alliberà els municipis de gran part de la càrrega educativa i el Govern n'assumí el lideratge polític. D'aquesta manera s'iniciava un temps interpretat des del procés de secularització de l'ensenyament⁷.

Tercer, durant la segona meitat del segle XIX, l'educació de la dona hauria estat majoritàriament, en mans de l'Església i esdevingué un espai ideal de consolidació per les congregacions femenines, amb el suport dels sectors conservadors i del caciquisme municipal en general. Havien existit alternatives, com ara la *Asociación para la Enseñanza de la Mujer*, promoguda per Fernando de Castro, amb un caràcter semioficial, amb el suport de governs progressistes⁸, però a penes no s'havien consolidat els projectes educatius femenins de caràcter alternatiu. Aquest perfil alternatiu assumia protagonisme en les institucions docents, a mesura que creixia la influència política de la Institució Lliure d'Ensenyament (ILE), bàsicament en la formació de mestres. Tanmateix, va ser la presència de la ILE en el Govern, amb José Canalejas (1910-1912)⁹ sobretot, quan les idees pedagògiques, educatives i culturals dels liberals coincidiren gairebé de forma absoluta.

Les escoles d'adultes, en el marc del procés d'escolarització de la dona a Espanya.

Entre 1857 i 1900 el procés d'escolarització de la dona havia complert només parcialment les seves expectatives. L'analfabetisme femení persistia i era estadísticament molt elevat, tot plegat en una conjuntura en la qual la societat obria espais professionals a la dona, i necessitava dones formades per afrontar aquells nous reptes que plantejava una societat dinàmica, oberta i caracteritzada pel vertigen del canvi¹⁰. Atès que la majoria de dones finalitzaven l'escolarització als dotze anys, calia allargar l'escolarització i generar espais de formació apropiades a les noves exigències socials. Aquestes noves propostes educatives estan directament relacionades amb el nou mercat de treball i amb la creixent sensibilitat a favor de l'educació de la dona. La dona no només havia d'estar preparada per exercir el magisteri, sinó també s'havia de formar per treballar al comerç i en els nous escenaris que el món laboral generava durant el primer decenni del segle xx¹¹, amb una creixent feminització de les tasques administratives auxiliars¹².

Amb la Reial Orde de 28 octubre de 1906, promoguda pel govern breu del liberal José López Domínguez, les Juntes Locals d'Instrucció Municipals estaven obligades a establir classes nocturnes i dominicals per adultes, amb càrrec al pressupost municipal. Es tractava d'una ordre que provenia dels sectors més reformistes, però que resultaria a la llarga ambigua perquè els ajuntaments, des del 1901 havien quedat alliberats del pressupost dels mestres i només es feien càrrec dels locals i del mobiliari destinats a la docència. Ara semblava que tot el pes tornava als Ajuntaments que, indubtablement, no tenien els recursos econòmics necessaris per implementar aquest projecte. Sembla que l'ordre hauria restat com a paper banyat durant més de cinc anys. Ni les autoritats estatals, ni les provincials no pressionaren els ajuntaments a establir aquelles escoles, entre altres motius a causa de la manca de pressuposts i per la mateixa indecisió política. Exceptuant els nuclis reformistes més progressistes, la majoria membres o simpatitzants de la ILE, propers a José Canalejas i al Conde de Romanones, la resta de polítics espanyols no apostaven per reformes en profunditat en el sistema educatiu. No obstant això, l'estat impulsava però tampoc no podia exigir a les administracions municipals allò que ningú no estava en condicions de complir. Les mestres que havien de fer aquest servei sabien que no hi havia recursos i que les administracions no acabaven de tenir a disposició un projecte clar d'intervenció. En bona mesura aquesta situació no es capgirà radicalment fins a l'arribada de José Canalejas al poder, i amb l'aposta de Rafael Altamira com a Director d'Instrucció Pública, el 1912.

La creació d'una xarxa d'escoles per adultes havia de ser un àmbit professional per a moltes alumnes de l'Escola d'Estudis Superiors de Magisteri de Madrid i per a moltes mestres joves, formades entre 1900 i 1912, que estaven en disposició d'opositar a places en escoles d'adultes. Aquest va ser el cas de mestres i educadores de pro-

¹⁰ Bloom, Ph., 2010, *Años de vértigo. Cultura y cambio en Occidente, 1900-1914*. Barcelona: Editorial Anagrama.

¹¹ Scanlon, Geraldine M., 1987, "La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República", *Historia de la Educación* 6, p. 199.

¹² Garcia Bonafé, Milagros, 2001, "El segle xx. La revolució esportiva de les dones". *Apunts. Educació física i esports* 64, p. 64.

¹³ Rosique, Francisca (ed.), 2014, *Historia de la Institución Teresiana (1911-1936)*. Madrid: Sílex.

¹⁴ *El Magisterio Español* (ME) 26 octubre 1911.

¹⁵ Scanlon, Geraldine M., 1987, “La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República”, *Historia de la Educación* 6, p. 203.

cedències tan diferents com ara Clara Campoamor (Madrid), Josefa Segovia (Jaén) o Rosa Sensat (Barcelona). No obstant estar associades a personalitats femenines tan sòlides aquestes escoles a penes no han estat valorades pels historiadors de l'educació, per bé que segurament marcaren l'esdevenidor del feminisme pedagògic durant la primera meitat del segle xx¹³. Tot i la rellevància que tenia aquesta iniciativa en el marc d'un món en transformació, una realitat en la qual la dona hi tenia un protagonisme nou, el projecte de les Escoles d'Adultes només parcialment o contextualment ha tingut una certa presència en el relat de l'època. Si observem la conjuntura del començament del segle xx, ben aviat ens adonem del protagonisme de les associacions de mestres i del ressò de les seves reivindicacions per part del Ministeri¹⁴.

Aquest estudi se basa en el buidatge sistemàtic de *El Magisterio Español*, —revista de referència dels professionals de l'educació a l'estat espanyol, i està confrontat amb documentació de caràcter municipal (sobre amb les Actes Municipals de Palma, Mallorca), i amb altres butlletins professionals de caràcter regional, com ara *El Magisterio Balear*.

Classes nocturnes, dominicals i altres propostes per a dones adultes (1906-1910).

El relat sobre la dificultat per implementar un model d'escoles d'adultes a l'estat espanyol té un cert consens entre els historiadors de l'educació contemporània:

“Aunque la educación de la mujer se beneficiara de una forma general del impulso dado a la instrucción primaria por las reformas de Romanones, todavía quedaban muchos aspectos apenas sin tocar: escuelas de adultas, inspección, enseñanza secundaria, profesional y superior, et. En 1906 a 1907 bajo el ministerio de Amalio Gimeno —otro hombre afecto a la Institución— se empezó a atender a algunos de estos problemas pero la llegada al poder de Maura en enero de 1907 trajo una política pedagógica generalmente hostil a las ideas de inspiración institucionalista”¹⁵.

La lluita contra l'analfabetisme, i de manera especial a aquelles que per diverses circumstàncies no havien tingut accés a l'escolarització, i una major dedicació a aquelles que veien en l'estudi una major projecció social centraren l'atenció de les institucions públiques. El nou Ministeri d'Instrucció Pública havia generat un cert optimisme entre els docents tant urbans com rurals convençuts que la situació pressupostària al voltant de l'escolarització i la formació canviaria substancialment. Els mestres rurals coincidien majoritàriament en la seva voluntat d'implicar-se en projectes nous i disposaven de temps suficient per fer-ho, però no tenien recursos ni se sentien suficientment protegits. En l'àmbit urbà la situació era diferent, perquè les expectatives professionals eren majors.

Tot el debat al voltant de l'educació de la dona no es pot desmarcar del moment polític, protagonitzat per governs liberals dèbils, de poca durada (1906) i el govern llarg de Maura (1907-1909), fins a l'arribada al poder de Canalejas el febrer de 1910. Un temps protagonitzat per les mobilitzacions conservadores i catòliques contra l'Escola Laica, després de la Setmana Tràgica de 1909. La caiguda de Maura l'octubre de 1909 accelerà la mobilització i la confrontació amb l'educació com un dels grans temes centrals, a debat.

Una Reial Ordre de 28 octubre de 1906, promogut pel govern de José López Domínguez, manava que els Ajuntaments, a través de les seves Juntes Locals, establissin classes nocturnes i dominicals per adultes¹⁶. Les juntes municipals havien entrat, des del 1901 en una nova dinàmica, amb la desaparició dels representants eclesiàstics. Tanmateix, tot depenia de les xarxes de poder local i el govern ho tornava deixar tot a mans de les administracions locals, tot just quan aquestes s'havien alliberat del pagament als mestres, però havien de fer front a les despeses dels lloguers de les cases escola, del mobiliari i dels materials per a la docència. Lamentablement per a la instrucció pública, la politització de l'educació enfortí la posició de l'educació privada, des de tots els punts de vista (catòlica, liberal, socialista o anarquista), una dinàmica que també es projectà en les escoles per adults¹⁷.

Algunes mestres de les zones rurals crearen escoles per adultes pel seu compte, com a compromís amb la societat allò on havien estat destinades¹⁸. En qualsevol cas, hom percep un cert voluntarisme per part de les professionals de l'educació, i consideren que ben aviat tot això serà acreditat per l'administració i es convertirà en un mèrit que se substanciarà en una retribució més justa. La mestra d'escola rural se considera també una apòstol contra l'analfabetisme femení i una dinamitzadora social, atenta a les necessitats i inquietuds de les al·lotes de les classes populars. També en el món rural s'estaven produint canvis que apuntaven una certa modernització i un procés de transformació en l'univers femení, a mesura que les dones accedien a un món laboral nou i experimentaven sensacions noves respecte a rols femenins vinculats al comerç i la producció (mecnografia, taquígrafia, secretariat, llengües, etc.)¹⁹.

La llei d'associacions de 1906 havia atorgat un major protagonisme a les associacions de mestres i aquest corporativisme també s'articula davant les reivindicacions del professorat. La dona educadora cercava vies per fer-se present en un món masculí que no deixava espais per a presència femenina en la presa de decisions, tot i que existia per part del liberalisme l'exigència d'incorporar dones a les Juntes Locals d'Instrucció. La xarxa d'escoles femenines, nocturnes i diürnes, a l'estat espanyol havia augmentat considerablement, però no hi havia consens sobre com equiparar aquest teixit a les xarxes d'escoles femenines. Si observem les estadístiques oficials del període, contempen l'existència de les escoles d'adultes, però no entren en detalls sobre les condicions ni les retribucions. Sembla que abans del 1911 només s'hau-

¹⁶ ME 25 abril 1911.

¹⁷ López Palma, F., 2009, "Ferrer y Guardia, las Escuelas Racionalistas y la formación de personas adultas". *Diálogos. Educación y formación de personas adultas* 3/59-60, 79-81.

¹⁸ ME 13 gener 1910: la mestre de nines de Osa de la Vega havia creat una escola dominical per adultes. ME 26.03.1910: la Junta Local de Ojos (Lorca) disposava d'una classe nocturna per adultes.

¹⁹ Capel, Rosa Maria, 1982, *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*. Madrid: Ministerio de Cultura; Borrás Llop, J. M., 2009, "Los límites del primer intervencionismo estatal en el mercado laboral: la inspección del Trabajo en la regulación del empleo de las mujeres (Cataluña 1900-1930)", *Cuadernos de Historia Contemporánea* 31, pp. 149-191.

²⁰ ME 04 octubre 1910, 2-3.

²¹ Altamira, Pilar (coord). 2012, *La huella de Rafael Altamira. Congreso Internacional octubre 2011*, Universidad Complutense de Madrid, 26.

²² Fullana Puigserver, P., 2020, "Escoles per Adultes i Biblioteques Circulants (1913): la reacció de la jerarquia eclesiàstica espanyola. Documentació de l'Arxiu Apostòlic Vaticà", *Educació i Història* (en premsa).

rien consolidat les xarxes d'algunes de les principals ciutats, d'una manera especial a Madrid, perquè existia un cert acord amb el Ministeri d'Instrucció Pública sobre l'autonomia municipal en aquest àmbit. De fet els llistats d'Escoles d'adults i d'adultes a Madrid demostra el grau de desenvolupament d'aquests centres durant aquest primer període d'indecisió general per part de les administracions²⁰.

Escoles per adultes: la millora definitiva de la instrucció pública de la dona (1911-1915).

Entre 1911 i 1913 es donaren passes altament significatives en el procés de consolidació de la xarxa d'escoles públiques d'adultes. La ratificació del projecte de 1906 i l'aposta per l'educació pública dels adults generà una confrontació ideològicament intensa que acabà amb la dimissió del director general d'instrucció pública.

"No fue hasta 1910 con Canalejas como Presidente del Consejo de Ministros, que se nota por primera vez una política pedagógica más claramente encaminada a mejorar la instrucción pública de la mujer. El nombramiento de Rafael Altamira, discípulo de Giner, colaborador de Costa y conocido simpatizante con la causa de la mujer, como Director de la recién creada Dirección General de Enseñanza Primaria (enero de 1911) trajo una serie de reformas importantes refrendadas por el Ministro, Antonio López Muñoz. Algunas fueron de interés general: la mejora de los sueldos del magisterio de primera enseñanza, el establecimiento de cursos de perfeccionamiento y ampliación de estudios para maestros y maestras, el aumento del número y graduación de las escuelas, la creación de bibliotecas escolares, la fundación de escuelas al aire libre etc." (Scanlon, 1987, 203).

Rafael Altamira, director general d'Instrucció Pública, comença a preocupar-se i mira de que el Ministeri aprovi pressupost per implementar el Reial Ordre de 1906. La gestió politico-educativa de Rafael Altamira Crevea (1866-1951), intel·lectual, vinculat a la *Institución Libre de Enseñanza*, director del diari *La Justicia*, republicà, proper al PSOE, va ser captat pel Partit Liberal per dinamitzar les polítiques educatives del govern. Entre el 1911 i 1913, Altamira comptà sobretot amb la confiança de José Canalejas²¹. Amb l'entrada del Conde de Romanones com a cap de govern, arran de l'assassinat de Canalejas, Altamira hauria perdut pes en el ministeri i la posició dels sectors conservadors s'enfortí fins aconseguir la seva dimissió, l'estiu de 1913. (Fullana, en premsa). Altamira fomentà sobretot les escoles d'adultes, amb gran oposició per part dels sectors més intransigents del conservadorisme²².

"En 1913 (Real Decreto del 4 de abril y Orden de la Dirección General de Enseñanza Primaria del 1 de junio) se crearon 14 escuelas de adultas en Ma-

*drid y otras tantas en Barcelona para el sostenimiento de las cuales se destinó en el presupuesto una cantidad de 200.000 pesetas. [...] Con fecha posterior algunos Ayuntamientos y Diputaciones establecieron otras escuelas y por Real Decreto del 17 de junio de 1915 se crearon 6 en Valencia y 4 en cada capital de distrito universitario*²³.

Rafael Altamira s'encarregà d'executar un projecte que havia quedat en via morta, malgrat tot i se sentien cada cop més veus reclamant una major implicació per part de l'estat. Es demana l'equiparació salarial i els incentius que s'ofereixen als mestres que impartien classes nocturnes per adults²⁴. Tot això en una conjuntura en la qual l'*Asociación Nacional de Maestros* demanava escoles d'adults a totes les escoles diürnes, a càrrec dels mateixos mestres que les impartien²⁵. La *Sociedad Española de Pedagogia* demanava al ministre Gimeno la creació d'Escoles d'Adults, completant d'aquesta manera el Decret de 1906 sobre adults²⁶. Cinc anys i mig després d'aquell Reial Decret, no s'havia promogut absolutament res en aquesta direcció²⁷. El plantejament de les pròpies mestres no era radical, sinó més aviat el resultat del sentit comú en la perspectiva dels canvis que s'estaven constatant en la societat²⁸.

El mes de maig de 1911 es parlava de que s'invertiria un milió i mig de pessetes en escoles d'adults²⁹. De moment, tanmateix, només sembla possible dotar el projecte amb mig milió³⁰. Això no obstant, des del Govern es promogué una campanya en la qual es deixava constància de l'interès en donar estabilitat i reformar en profunditat el projecte de les escoles d'adults³¹. Amb el pressupost disponible es parlava de fomentar l'educació de la dona, millorar la dotació de les mestres, i reformar les escoles adultes existents en els municipis³². Com a colofó a aquesta campanya Rafael Altamira anuncia dita reforma de les escoles per adultes i el 20 de maig de 1911 la *Gaceta* publicava un RD³³ disposant la creació i funcionament de classes especials per adults amb l'objecte d'ampliar i perfeccionar l'educació que les dones havien rebut en les escoles primàries³⁴.

En el començament del curs acadèmic 1911-12, moltes mestres no veien reconegut el seu paper com a mestres d'adultes, perquè se suposava que havien organitzat dites escoles de manera voluntària³⁵. En la majoria de casos les escoles d'adultes no es pogueren obrir aquell any, per falta d'assignació de les mestres³⁶. De fet es parlava de que difícilment les escoles d'adultes es podrien obrir durant aquell curs, atès que no podrien cobrar³⁷. Com a conseqüència d'això a la perifèria de l'estat existia un cert desencís, perquè aquell curs no es podria posar en funcionament³⁸.

L'octubre de 1911, des del govern s'anunciava la publicació immediata d'una circular sobre les classes d'adultes —que feia molta falta— sobre oposicions i creació d'inspectors³⁹. Una Reial Orde, signada pel Ministre Gimeno, organitzava les Escoles d'adultes de Madrid, i s'avançava el nomenament per a les classes d'adultes, de 33 centres⁴⁰.

²³ Scanlon, Geraldine M., 1987, "La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República", *Historia de la Educación* 6, 204.

²⁴ ME 18 març 1911.

²⁵ ME 12 abril 1911.

²⁶ ME 25 abril 1911.

²⁷ ME 25 abril 1911.

²⁸ Dolores García Alvarez, "Sobre las escuelas de adultas" ME 04 gener 1911; 01 juny 1911.

²⁹ ME 09 maig 1911.

³⁰ ME 11 maig 1911.

³¹ ME 16 maig 1911.

³² ME 20 maig 1911.

³³ ME 19 maig 1911: Publicació del Decret íntegre.

³⁴ ME 23 maig 1911.

³⁵ És el cas de Lorca, amb la mestra Carmen Cánaves Simon: ME 21 octubre 1911.

³⁶ Es el cas de Nigrán: ME 09 novembre 1911.

³⁷ ME 21 novembre 1911.

³⁸ Es el cas del Barrio de las Machorras: ME 07 desembre 1911.

³⁹ ME 10 octubre 1911.

⁴⁰ ME 16 novembre 1911.

⁴¹ ME 04 maig 1912.

⁴² ME 07 maig 1912.

⁴³ ME 14 setembre 1912.

⁴⁴ ME 19 novembre 1912.

⁴⁵ ME 02 novembre 1912.

⁴⁶ ME 11 febrer 1913.

⁴⁷ ME 01 abril 1913.

⁴⁸ ME 08 abril 1913.

El llenguatge dels decrets mateixos semblava ambigu. Per una banda, es parlava d'aprovar un pressupost destinat a la creació d'una xarxa d'escoles d'adultes i es negociava un pressupost. La partida pel 1912 per a dites Escoles era de 100.000 pessetes, una quantitat totalment insuficient⁴¹. El Ministre Gimeno demana 1.600.000 pessetes com a pressupost, 500.000 dels quals eren per a les Escoles d'Adultes. Canalejas no obtingué el suport de la Cámara⁴². D'aquesta manera el projecte de les Escoles d'Adultes continuà la seva situació de feblesa, tot i que existia un contingent de mestres disposat a mantenir el compromís personal. Arreu demanaven a les administracions la creació d'Escoles dominicals, nocturnes i d'adults i adultes. El *Magisterio Español* es feia ressò d'experiències de diversa consideració. Hi havia mestres que realitzaven la tasca al marge dels pressuposts; però molts altres reclamaven una recompensa econòmica, entre molts altres motius perquè amb la nòmina a penes podien viure. Hi havia fins i tot alguns casos com la professora Cereceda que s'havia dedicat històricament a l'ensenyament d'adultes, des de feia una trentena d'anys, i la seva tasca no va ser reconeguda per Rafael Altamira, tot i que devia comptar amb el suport de l'Ajuntament de Labastida⁴³.

El curs 1912-13 van començar cursos organitzats per adultes a diverses ciutats espanyoles. Segons la premsa corporativa es feia una èmfasi especial a Madrid, Cádiz⁴⁴, tot i que sembla que el pressupost es mantenia amb les 100.000 pessetes inicials. De fet, a Madrid es publicà el llistat de les classes nocturnes d'adultes, el novembre de 1912⁴⁵.

El 12 de novembre de 1912 va ser assassinat a Madrid, José Canalejas. Aquest fet segurament tingué una incidència directa en l'evolució d'aquest afer, precisament per les complicitats existents en l'àmbit de la instrucció pública. Rafael Altamira havia estat una aposta clara del president del consell de ministres, un suport que a partir d'ara no tindria amb les mateixes condicions. De fet, al començament de 1913 el Ministeri persistia que els Ajuntaments abonessin els complements als mestres dedicats a les Escoles d'Adults. L'estat no podia plantar cara al seu propi projecte. Tot i que es comprometia a donar instruccions ràpides per facilitar la seva posada en pràctica⁴⁶.

D'acord amb els principals ajuntaments d'Espanya, el Govern publicà un Real Decret establint les classes d'adultes a Madrid i Barcelona, amb el llistat d'escoles que es creaven de nova planta⁴⁷. Un nou Reial Decret —de 4 abril de 1913, signat pel rei Alfons XIII i pel ministre d'Instrucció Pública— fixava les condicions de la construcció dels edificis escolars que havien de ser dedicats a Escoles d'adultes, a Madrid i Barcelona⁴⁸.

El mes de juny de 1913, la Direcció General de Primer Ensenyament dictava regles per a l'organització i funcionament de les classes d'adultes creades per RD de 4 d'abril. I un nou Real Decret, signat per de 7 de juny, aquest cop signat per Rafael Altamira, dictava regles per a la implantació de les classes d'adultes, conforme l'arti-

cle 6è del Real Decret de 4 d'abril⁴⁹. Immediatament es posaven en funcionament els mecanismes d'inspecció, amb el nomenament dels Inspectors d'Escoles d'Adultes⁵⁰. Durant l'estiu diverses mestres van demanar al Ministeri el reconeixement al treball voluntari que havien anat avançant amb Adultes, als seus municipis. Un exercici que en molts casos havien fet de manera gratuïta.

Pel curs 1913-1914 es va fer una provisió de places per a les Escoles d'Adultes de Madrid i Barcelona: set places de francès, set de mecanografia i taquigrafia⁵¹. Les oposicions es van anunciar en un Orde de 11 d'agost de 1913, per Madrid i Barcelona, i ja van ser convocades en absència de Rafael Altamira. Signava el director general interí Ferran Weyler, fill del general Valerià Weyler, fins llavors secretari tècnic del Ministeri d'Instrucció Pública. La tensió social, la confrontació política i la pressió del sector educatiu al voltant de les polítiques projectades per Rafael Altamira durant la primavera i estiu de 1913, acabà amb el seu recorregut polític. Altamira partí de vacances, però tanmateix el mes de setembre presentà la dimissió com a Director General de Primer Ensenyament⁵². El projecte de les Escoles d'Adultes continuà, però sense la contundència que havien tingut en temps de Rafael Altamira. Alguns dels principals ajuntaments de l'estat, com Madrid, Barcelona, Granada o València persistiren en el seu compromís de creació d'un teixit d'escoles destinades a la formació de la dona. En la majoria de casos, els projectes no reeixiren perquè depenien de l'aprovació de consistoris municipals dominats pel caciquisme i la crisi creixent com a conseqüència de les conseqüències de la Gran Guerra. Els sectors catòlics més intransigents, amb el suport d'una part del Partit Conservador, justificaren la seva oposició al projecte perquè en aquestes escoles no es garantia l'ensenyament religiós i es vulnerava el Concordat de 1851. Allò que el Govern de l'estat no podia executar per manca de pressupost ho obstaculitzaven els governs municipals amb arguments de caràcter ideològic. El clima de confrontació i de desconfiança entre el Govern i la jerarquia obligava la intervenció de la diplomàcia vaticana, expressada a la Secretaria d'Estat i executada a través de la Nunciatura Apostòlica, de Madrid⁵³. Per altra banda, sectors catòlics havien promogut escoles d'adultes des de feia dècades i tampoc no volien perdre el seu protagonisme i per això rebien subvencions dels ajuntaments, sobretot quan la majoria depenia de conservadors datistes, mauristes, lligues catòliques, integristes o carlistes. Només en aquells ajuntaments on liberals demòcrates, republicans i socialistes hi tenien un cert pes va ser possible la implantació d'aquest tipus d'iniciatives.

Conclusions

El 1911, Altamira havia estat nomenat Director General d'Instrucció Primària, i el 1912 accedí com a acadèmic a la Reial Acadèmia de Ciències Morals i Polítiques, amb el discurs *Problemas urgentes de la Primera Enseñanza en España*. La seva anàlisi no coincidia amb la visió dels sectors conservadors i les seves propostes de millo-

⁴⁹ ME 17 juny 1913

⁵⁰ ME 28 juny 1913

⁵¹ ME 26 agost 1913

⁵² ME 02 octubre 1913, 23: 29 setiembre: "Real Orden admitiendo a D. Rafael Altamira la dimisión del cargo de Director general de Primera Enseñanza".

⁵³ Fullana Puigserver, P., 2020, "Escoles per Adultes i Biblioteques Circulants (1913): la reacció de la jerarquia eclesiàstica espanyola. Documentació de l'Arxiu Apostòlic Vaticà", *Educació i Història* (en premsa).

- ⁵⁴ Altamira, Pilar (coord.). 2012, *La huella de Rafael Altamira. Congreso Internacional Octubre 2011*, Universidad Complutense de Madrid, 8.
- ⁵⁵ Arxiu Municipal de Palma. Actes Municipals 1915: AH 2185.
- ⁵⁶ Roig Rodríguez, M. A., 2005, *Dona i educació a Mallorca. L'Institut d'Estudis Superiors per a la Dona*. Palma: Documenta Balear.

ra toparen frontalment amb l'univers confessional. La gestió política d'Altamira tenia una direcció evident i clara: l'establiment d'un escalafó general de magisteri, la creació d'un cos d'inspectors, la consolidació de la xarxa pública d'escoles per adultes i la creació de biblioteques pedagògiques per a la formació dels mestres⁵⁴. Les propostes del Govern oferien un grau d'autonomia i de legitimitat als professionals de l'educació, i, allò que afectava l'Església catòlica i les administracions locals era la pèrdua de control de les comissions provincials i municipals d'instrucció amb una representació dels responsables religiosos. Ben aviat es veié que tenia una idea clara del que havia de ser una "escola nacional",

Valdria la pena reconstruir el compromís de les principals capitals en la creació d'una xarxa escolar per adultes i conèixer el mapa real de realitzacions, amb el compromís que molts ajuntaments mantingueren amb l'esperit que inspirava la creació per Reial Decret de les escoles d'adultes. És més, possiblement projectes d'una certa consistència com l'Institut d'Estudis Superiors de la Dona proposat per l'Ajuntament de Palma⁵⁵ i que acabà sacrificat com a conseqüència de la reacció conservadora⁵⁶, també s'han de reinterpretar i contemplar en la línia que havia inspirat Rafael Altamira.

Un capítol més de la confrontació ideològica i de les dificultats per trobar un consens polític al voltant de l'educació. La xarxa d'iniciatives era solvent, però era privada o depenia del color polític dels ajuntaments que havien creat les públiques. Recordem, així mateix, que la majoria d'ajuntaments de l'estat espanyol, durant el període de 1906 a 1915, no podien a penes amb la despesa que suposava el lloguer de locals per escoles, atès l'augment de serveis escolars que es posaren en funcionament durant aquest període. Per a les administracions locals era més senzill aportar subvencions anuals a les institucions, partits o associacions que promovien aquestes escoles d'adultes, perquè no tenien capacitat suficient per generar-les des de la pròpia administració. I quan podien la pressió social i política de les iniciatives privades també impediren la seva posada en pràctica.

Referències bibliogràfiques

- ALTAMIRA, Pilar (Coord.). 2012, *La huella de Rafael Altamira. Congreso Internacional octubre 2011*, Universidad Complutense de Madrid, 26.
- BLOOM, Philippe, 2010, *Años de vértigo. Cultura y cambio en Occidente, 1900-1914*. Barcelona: Editorial Anagrama.
- BORRAS LLOP, J.M., 2009, "Los límites del primer intervencionismo estatal en el mercado laboral: la inspección del Trabajo en la regulación del empleo de las mujeres (Cataluña 1900-1930)", *Cuadernos de Historia Contemporánea* 31, pp. 149-191.
- CAPEL, Rosa Maria, (1982), *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*. Madrid: Ministerio de Cultura.

- FULLANA PUIGSERVER, Pere, (2020), “Escoles per Adultes i Biblioteques Circulants (1913): la reacció de la jerarquia eclesiàstica espanyola. Documentació de l’Arxiu Apostòlic Vaticà”, *Educació i Història* (en premsa) [en premsa, 2020].
- GARCIA BONAFÉ, Milagros. (2001), “El segle xx. La revolució esportiva de les dones”. *Apunts. Educació física i esports* 64, pp. 63-68.
- GARCIA REGIDOR, Teódulo. (1985). *La polémica sobre la secularización de la enseñanza en España (1902-1914)*. Madrid: Fundación Santa Maria.
- GUEREÑA, J. L. (1990). “Las escuelas de adultas en España (1860-1885)”, *Mujer y educación en España 1868-1975: VI Coloquio de Historia de la Educación*. Santiago, pp. 454-466.
- LÓPEZ PALMA, Fernando (2009). “Ferrer y Guardia, las Escuelas Racionalistas y la formación de personas adultas”. *Diálogos. Educación y formación de personas adultas* 3/59-60, pp. 79-81.
- ROIG RODRÍGUEZ, M. A. (2005), *Dona i educació a Mallorca. L’Institut d’Estudis Superiors per a la Dona*. Palma: Documenta Balear.
- ROSIQUE, Francisca (ed.). (2014). *Historia de la Institución Teresiana (1911-1936)*. Madrid: Sílex.
- SCANLON, Geraldine M. (1987). “La mujer y la instrucción pública: de la Ley Moyano a la II República”, *Historia de la Educación* 6 (1987) pp. 193-207.
- TURIN, Y., (1967). *La educación y la escuela en España de 1874 a 1902: liberalismo y tradición*. Madrid: Aguilar.

Revista semestral
estiu 2020 · Núm. 43
12 €



TAREPA - PV

Taller per a l'Acció Renovadora
de l'Educació Permanent d'Adults



L'ULLAL Edicions



Q



AJUNTAMENT DE
LA POBLA DE FARNALS